

ORTAÇAĞ AVRUPASINDA FEODAL SİSTEME GENEL BİR BAKIŞ

Pınar ÜLGEN

Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Ünv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Feodal sistem lord ile vassallar arasındaki ilişkiden ortaya çıkan bir sistemdir. Bu sistem, Avrupa'da hızla yayılmış ve güçlü merkezi devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Feodal sistemde kısmi bir özgürlük anlayışı vardır ve bu da zamanla Avrupa'da Rönesans'ın doğmasında da etkili olacaktır. Bu makalemizde de Batı'da Ortaçağa damgasını vuran önemli bir sistem olan feodaliteyi genel hatlarıyla anlatmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Avrupa, Feodalite, Lord, Vassal.

Abstract

A General Glance to the Feudal System in the Medieval Europe

Feudal system is a system that appears from the relationship between the lord and vassal. This system had spread fastly in Europe and it had caused appearing of the strong and center states. There is a freedom understanding in the feudal system. And also this understanding will be effective in appearing of the Renaissance in Europe. In this paper, we have studied to tell the important feudal system generally that marked to the Medieval Age in the West.

Keywords: Medieval Age, Europe, Feudalism, Lord, Vassal.

1

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

Kurte

Dîtineke Gelemerî li Sîstema Feodal a Ewropaya Serdema Navîn

Sîstema feodal, ew sîstem e ku ji têkilîyên nav lord û vassalan derdikeve holê. Ev sîstem li Ewropayê bi lezgîni belav bûye û bûye sedema çêbûna dugelên navendî yên xurt. Di sîstema feodal de dîtineke azadiyê ya peşkî heye û dê ev yek jî bere bere li ser çêbûna Ronansa li Ewropayê bandorker be. Me di vê nivîsa xwe de hewl da ku sîstema girîng a feodalîteyê ku li Rojava mora xwe li Serdema Navîn xistiye, bi xalên gelemerî vebêjin.

Peyvên Sereke: Serdema Navîn, Ewropa, Feodalîte, Lord, Vassal.

چکیده

نگاهی عمومی به سیستم فئودال در اروپای قرن وسطی

فئودالیسم سیستمی است که از ارتباط بین اعیان و رعیت به میان می آید. این سیستم در اروپا با شتاب انتشار شده و این حال موجب پدید آمدن دولتهای مرکزی نیرومند شده است. در این تبلیغ تاثیر فئودالیسم قرون وسطی بر جهان غربی مورد بررسی شده است.

راهنما: قرون وسطی، اروپا، اعیان، رعیت.

المخلص

لمحة عامة على النظام الإقطاعي في أوروبا في العصور الوسطى

نشأ النظام الإقطاعي من العلاقات بين اللورد و الوصّال (مستأجر لأرض اقطاعي) . وقد انتشر هذا النظام بسرعة في أوروبا و أدى إلى ظهور حكومات مركزية قوية. يوجد في النظام الإقطاعي فهم جزئي من الحرية و هذا كان عاملا في ولادة عصر النهضة في أوروبا. حاولنا في هذه المقالة أن نصف بعبارات عامة نظام الإقطاعي الذي تميز في الغرب كنظام هام في العصور الوسطى

الكلمات الأساسية: العصور الوسطى, نظام الإقطاعي , اللورد , الوصّال (مستأجر لأرض اقطاعي)

Giriş

March Bloch'un (1995, s. 364), da dediği gibi, feodalite, devletin derin bir şekilde güçsüzleştiği ve özellikle de bireyleri koruma konusunda tamamen yetersiz kaldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Feodal toplum, kandaş bir toplum ve devlet gücünün egemen olduğu bir toplumdan hem farklı hem de onlardan sonra ortaya çıkan bir tarz olduğundan dolayı onların damgalarını da taşımaktadır. Feodal toplumu belirleyen kişisel bağımlılık, ilişkiler, ilkel arkadaşlık örgütlerinin yapay akrabalığından bazı şeyleri korumakta ve birçok küçük veya büyük yerel şef tarafından kullanılan komuta yetkileri de kral iktidarından koparılmış birçok özellik taşımaktadır. Böylece Avrupa feodalitesi daha önceki toplum tarzlarının sert bir şekilde çözümlerinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

Tarımın gelişmesi ve gerekli olan barış ve güvenlik ortamı feodalizm adı verilen bu kurumların gelişip güçlenmesiyle sağlanmıştır. Feodalizmin özü aslında örgütlenmiş devletin olmadığı yerel düzeyde bir çeşit hükümet görevini yürütmekte olmasıydı. Böylece feodal lord, vassal ve serf yani toprağa bağlı köylülerle feodalizm ortaya çıkmıştır.

Feodalitenin Avrupa'yı inşa ettiğini söylersek yanlış olmaz. Batı Avrupa, XI. ve XII. yüzyıllar arasında ilk gençliğine ve ilk gücüne kavuşmuştur. Bu canlı bir feodalitenin yani kendine özgü tamamen orijinal siyasal, toplumsal ve ekonomik düzeni çoktan ikinci veya üçüncü gelişme döneminde olan bir uygarlığın damgası altında gerçekleşmiştir.

Genel Hatlarıyla Feodal Sistem

Ortaçağın V. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar uzanan ilk döneminde, kendine ait bir toplum tipi ve değerler ölçeği olan bir üretim tarzına bağlı, yeni bir tarihsel sistem ortaya çıkmıştır. Bu da feodal sistemdir.

Feodal düzen, kendisini var eden toplumsal koşulları yaratan Batı Roma İmparatorluğunda köleci düzenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle evrensel değil de, Batı toplumlarına özgü olarak kabul edilmektedir. Kölelerin özgürlüğüne değil, başka biçim ve yönleriyle yeni bir egemenliğin altına girmesine dayalıdır. Mülkiyet hukukunun köleci düzene göre daha gelişkin yeni bir evresini oluşturmaktadır. Sınıfsal temelini üretim araçları mülkiyetini tam olarak elinde bulunduran toprak derebeyleri ile çok sınırlı mülkiyet hakkına

sahip köylü sınıfları oluşturmaktadır (Aydoğan, 2006, s. 32; J. Pirene, t.y., s. 304-305; H. Pirene, 2000, s.141)¹.

Bu derebeyler, ilk başta kendi adamlarını alıkoymak, onları teçhiz edip doyurmakla işe başlamıştır. Fransa'da IX. yüzyılın sonundan itibaren bağlı bulunduğu yere ailesiyle birlikte yerleşip, karnını doyurması ve teçhizatını tedarik edebilmesi için gerekli şeyleri sağlamak üzere rençperlere meskûn bir toprak vererek bu külfeti kendi üzerinden atmıştır. Sonraları topraktan başka şeylere de uygulanan bu imtiyaz, Germence'den Latince'ye "fevuns" (tımâr, zeamet anlamına gelen "fief", bundan gelmektedir) ya da "feodum" (feodal yani derebeylikle ilgili sözü buradan gelmektedir) diye çevrilen isimlerle adlandırılmaktadır (Seignobos, 1960, s.113).

Feodalizm, toprak malikliği üzerine dayalı bir yönetim biçimi, bir toplum yapısı, bir ekonomik rejim olarak tanımlanmıştır. Ayrıca feodal toplum, yalnızca ekonomik ilişkiler bütünü içinde anlaşılabilir nitelikte olduğundan bu 3 özelliği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bir toplumsal yapı olarak, bir yanda toprak sahibi kral, aristokrasi ve kilise; diğer

¹ Feodalite kelimesini ilk kullananlar yani Boulainvilliers ve Montesquieu, Fransız eski rejimini kötülemek amacıyla bu tabiri küçültücü bir bağlam içinde kullanmışlardır. Feodalite, bu iki düşünürün izinde bütün XVII ve XVIII. yüzyıl yazarları için her şeyden önce bir yönetim biçimidir. Bu yönetim biçimi arkaik bir sistemin tüm özelliklerini barındırmaktadır. Feodalite teriminin ikinci bir şansı da Batı toplumsal gelişmesinden türetilme bir kavram olmasıdır. Latincenin "feodumun"dan gelen bu terim, aslında "fief" in bağımlılığın ödülü olarak verildiği bir sistemi ifade etmek için ortaya çıkmışsa da bütün kişisel bağımlılık ilişkilerini ve onlara bağlı tüm yan unsurların toplamını ifade eder hale gelmiştir. Bu kadar kapsamlı bir içeriğe sahip olunca, oluşturucu unsurlarından herhangi birinin bir toplumun bir döneminde başka bağlamlar içinde olsa da görülür olması, o toplumun feodal olarak nitelendirilmesi için yeterli sayılmıştır. Çok sayıda tarihçinin ve iktisatçının düştüğü bu hata, örneğin Türkiye'de bir dönem çok farklı bağlamlarda eklenmiş birçok Osmanlı kurumunun feodal olarak görülmesine ve buradan da bir Osmanlı feodalitesi kavramsallaştırılmasına gidilmesine yol açmıştır. Kurumların ekleniş biçimi bir toplum tarzının asıl kimliğidir. Daha açık olmaya çalışan bir ifadeyle çeşitli kurumlar her toplumsal formasyonda yer alabilir. Örneğin evlilik, din, büyü, tarımsal üretim kişisel bağımlılık vb. Din örneğinden hareketle de olsa daha anlaşılır hale getirmek üzere, Hıristiyanlık eski bir dindir. Bu bağlamda, Ortaçağ Hıristiyanlığı ile günümüz Hıristiyanlıkları arasında ortak bir nokta bulmak için epey uğraşmak gerekmektedir. Bu durumda Hıristiyanlık bir engebe değildir. Kendini yeniden tasarlamıştır. Bu durumda herhangi bir din kurumunun varlığına bakarak bir sistemin feodaliteye benzerlik içinde olduğunu ileri sürmek olanaksızdır. Batı feodalitesi bütün bu eski veya o dönemde oluşmuş kurumların özel bileşimidir ve tekrarlanması olanaksızdır. Feodaliteyi salt bir Batı Kurumu ve sadece Batı'ya özgü gören tarihçiler ve iktisatçılar iki türlü görüş oluşturmaktadırlar. Bir yanda Batılı tarihçilerin büyük çoğunluğu Batıya özgü görürken, diğer bölge tarihçilerinin büyük bir çoğunluğu ise kendi toplumsallıklarının özgüllüğünü üretme kastıyla bu görüşe katılmaktadır. Yani Batılı olmayan ve ya Batı dışı alanları inceleyen tarihçilerin feodaliteyi Batı Avrupa'ya özgü olarak kabul etmelerinin arkasında çoğu zaman bir özgünlük iddiası bulunmaktadır (Kılıçbay, 2005, s. 70).

yanda da köylü kitlesi olarak bölen sınıf sistemi tarafından güçlü bir şekilde damgalanmıştır (Heaton, 1985, s. 71).

Günümüzün modern devlet tipinin tarihsel kökenlerini ve gelişimini inceleyen tarihçi Poggi'ye (1978, s. 18) göre Batı'da bugünkü Almanya ve Fransa'yı oluşturan topraklar üzerinde feodalitenin ortaya çıkışı 3 önemli gelişmeden kaynaklanmıştır:

1. Batı Roma imparatorluğunun hem merkezileşmiş bir hükümet sistemi olarak hem de belediyeler çevresinde toplanmış bir yönetim sistemi olarak yıkılması.
2. "Vokerwanderungen" diye anılan kabile topluluklarının kitlesel olarak yer değiştirmeleri.
3. Batı Avrupa'da yaşayan insanlar ve bunlarla diğer yörelerin insanları arasındaki iletişim ve ticaret yollarının Akdeniz'den sapması.

Bu üç gelişmenin de etkisi ile Batı Avrupa'da oluşan yeni toplumsal-siyasal örgütlenme, Yunan-Roma geçmişinden, Cermen kabilelerinin geleneksel ilişkilerinden ve Hıristiyan dünya görüşünden gelen öğelerin kendine özgü bir birleşimini ifade etmektedir.

Feodalite, merkezi iktidarın yok olduğu karışıklıkların ve güvensizliklerin yerleştiği ticaretin neredeyse durduğu kent yaşamının önemini yitirdiği bir ortamda ortaya çıkmıştır. Feodal toplumun genel özelliklerini ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Üretim tarzı.
2. Hiyerarşik bir toplumsal tabakalar düzeni.
3. Bir kültür yada dünya görüşü veya değerler kümesidir (Ağaoğulları ve Köker, 2001, s. 181).

Feodalizm, sosyal bir olgu olarak doğal yapısına IX. ve X. yüzyıllarda ulaşmıştır. Diğer medeniyetler tarafından ekonomik gelişim süreci içerisinde kesin bir sahne içinde yer almamıştır. Özel bir şekilde ekonomi, kişisel hizmet ve toprak yapısı içerisinde inşa edilmiş politik bir sistem olarak Batı'da şekil almaya başlamıştır.

İçerik olarak böyle bir yapıya sahip olan feodal sistem, son dönemlerde geniş malikâne görüntüsünden miras kalan mülk ya da büyük malikâneler şeklinde gelişme göstererek yeniden bir oluşum sürecine giren eski bir sistem olarak yerleşmiş ve yavaş yavaş feodalizmin kendine özgü feodal beylik modeli halini almıştır. Bu modelde mülk merkezi

toplumsal konumunu, birkaç şato ve köy nüfusunun senyörün otoritesi altında grupladığı senyörlüğe bıraktı. Senyör, askeri komuta güçlerini, kişisel statüleri tam bir hukuki bağımlılıktan giderek yarı özgür hatta tam özgür hale gelen köylü nüfus üzerindeki sivil yetkisi ve ekonomik liderliği ile birleştirdi. Feodalizm, gerçekte bölgeselleştirme zaferini temsil etmekteydi. Feodalleşme, iki önemli unsur ile tamamlanmakta ve düzeltilmekteydi. Birincisi X.–XIV. yüzyıllar arasındaki yeni kent gelişimiydi. Şehirler, feodal sistemin yanı sıra hiç olmadığı kadar geniş bir ticaret ağına bağlıydı. Nüfusları da feodal dünyanın vassal senyör unsurları dışında duran yeni bir sosyal kategoriden oluşuyordu. Bunlar, kendi değer yargılarını geliştiren şehir sakinleriydi. Yani burjuvalardı. Kökleri özgürlük, özerklik ve hem kar hem de okullarda yeni bilgi arayışına dayanıyordu (Goff, 2005, s. 45-46).

İkincisi ise monarşinin yükselişi ve özellikle monarşi modelinin kendisiyle – İngiltere’de ve Fransa’da İber yarımadasında ve papalık yönetimindeki ülkelerde – şehir devletlerinin oluşturulduğu- İtalya’da daha az derecede Almanya’da – iki yeni model aracılığıyla modern devletin aşamalı oluşumu sonucunda merkezi gücün yeniden doğuşuydu. Güç, bölgeselleşmenin kuvvetlerine göre kendi merkezileştirilmesine karşı hükümdar ya da şehrin bürokratik kurumlarını oluşturdu ve orduya, maliyeye, adalete ve para sistemine ilişkin bağımsız yetkilerinin bir kısmını yavaş yavaş yeniden ele geçirdi. Feodal sistem, iki temel sisteme dayanmaktaydı: Toprak ve kişisel ilişkiler. Feodal sistem içinde kişisel ilişkiler, teorik olarak soyluların temsil ettiği toplumun üst kademelerinin korunması ilkesine dayanmaktaydı. Daha alt kademedeki bile senyör ya da vassal yüksek kademedeki bir senyöre saygı ve sadakat yemini eder, yüksek kademeli senyör bunun karşılığında vassalını korumayı vaat ederek, ona geniş bir toprak ya da fief verirdi (Goff, 2005, s. 45-46).

Feodal yapıdaki tarımsal bir işletmenin toprakları üçe ayrılmaktadır:

1. Doğrudan senyörün hesabına işlenen tarlalara Latince’de “demense” adı verilmektedir. Efendiye ait anlamına gelmektedir.
2. Serf tarlalarına ise Latince’de “terra mansinoria veya mansus sevi” adı verilmektedir.
3. Tarımsal iletme, “Communia” veya “marca communis” yani orman, çayır, mera gibi alanları da kapsamaktadır. Ayrıca sistemin nasıl işlediğini belirten işlenmemiş toprak anlamındaki “terra inculta” da bulunmaktadır (Kılıçbay, 2005, s. 73).

Feodalizm, lord ile vassallar arasında karşılıklı hak ve görevler ilişkisine de dayanmaktadır. Her ikisinin de birbirine karşı önceden belirlenmiş hak ve görevleri vardır. Lord, vassalı koruyacak adaleti, toprağını işleme ve ürününü toplamasını sağlayacak, vassallar arasında çıkabilecek toprak anlaşmazlıklarını çözecekti. Bir vassal, genç yaşta ölecek olursa çocukları ve eşine, lord bakacak ve ilerde mirasın hak sahibini bulmasını sağlayacaktı. Vassal ise yılda daha önce belirlenmiş süre içinde savaşkan olarak lorda hizmet edecekti. Vassal vergi de ödeyecekti. Bu vergi, 3 durumda alınmaktadır:

1. Lordun çocuklarının evlenmesi.
2. Savaşta tutsak düştüğü zaman fidyесinin ödenmesi.
3. Vassalın toprak mirası elde etmesi (Sander, 2009, s. 74).

XI. yüzyılın başlarından itibaren gelişen bu feodal düzenin göze çarpan en önemli sosyal özelliği, “milite” yani şövalyeler sınıfıydı. En önemli şövalyelerin kendilerine ait şatoları ve kaleleri vardı. Feodal toplumda şato; güç ve prestij, mevkii, ayrıca gerçek bir kültür merkeziydi. Askeri seferler ve savaşla ilgili işlerin yanı sıra, şato feodalizminin değerler sisteminin ve düşünce biçimlerinin incelikle işlendiği ve hayata geçirildiği yerdі. Savaşta becerilerine ek olarak soylular bir hanımın aşkını kazanmaya ve ona hizmet etmeye, kendi senyörlerinin şatolarındaki gerekli görgü kurallarına uymaya feodal idealin özü olarak kabul ettiğimiz davranışı yani zarafeti sergilemeye çabalarlardı. Bütün sistemdeki anahtar öge aile; yani karmaşık akrabalık ağlarının ve birleşmelerinin ördüğü geniş aile ya da soy ailesiydi. Bununla birlikte bütün bu birbirine bağlı senyörler ve vassallar sisteminin ekonomik refahının dayandığı alt sınıfı; yani nüfusun çoğunluğunu temsil eden köylüleri göz ardı edersek, feodal toplumu anlamamız mümkün olmayabilir. Sosyal uygulama açısından bu köylü sınıfının bir örnek olmasa da bütün tarla işçilerinin hor görülerek senyörün otoritesi altındaki serflerden (villain)² oluşan belirsiz bir kitle olarak kabul edilmesi eğilimi vardı (Goff, 2005, s. 45-46)³.

² Villa’da yaşayan anlamında. Vill, senyörün egemenliğindeki toprak (Boissonade, 1964, s. 132)

³ Teknolojinin Ortaçağ Avrupa’sının yükselmesine katkıda bulunduğu tek alan tarım değildi. Şövalyelik de bunun en açık kanıtıydı. Çünkü askeri alandaki teknolojik yenilikler, sonunda Avrupa’nın küresel egemenliğine kadar giden feodalizmi karakterize eden bazı benzersiz gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Avrupa feodalizminin tanımlayıcı öğelerinden biri olan zırhlı at üzerindeki zırhlı şövalye, anahtar bir teknoloji sayesinde ortaya çıkmıştır. VIII. yüzyıl öncesi Avrupa’da ata binmiş savaşçı alanına ulaşana kadar bindirilmiş konumda kalıyor ve sonra savaşmayı yaya olarak sürdürüyordu. Denge sağlayan üzenği olmaksızın yalnızca çok

Feodal toplumun en başından itibaren temel bileşeni olan kilisenin de can alıcı önemi asla gözden kaçırılmamalıdır. Çok sayıda ve genellikle geniş alan kapsayan toprak sahipliklerinin pek çoğu kilise senyörüydü. Piskoposlar, manastır rahiplerinin ve bütün manastırların senyörüydüler. Ayrıca kilise, dinsel ideolojik gerekçelerle bütün feodal sistemi destekliyordu. Tanrı gerçekten hepsinin senyörüydü. İnsanı ilk başta ilk günah esarete atmıştır. Serfler (Herbert, 1920, s. 3) de kesinlikle insanın bu köleliğinin bedenleşmiş haliydi. Kilise, dünyevi senyörlerin müttefiki ayrıca bütün feodal sistem kemerinin kilit taşı olarak kabul ediliyordu. Ortaçağ Batı Hıristiyan dünyasının tasarladığı ve idealize ettiği toplumsal harita nihayetinde üç büyük toplumsal işlevi kabul eden eski Hint Avrupa modellerinden kaynaklanıyordu. Bu işlevlerden ilki dua edenler (oratores) yani kutsal işlevi temsil eden rahipler; ikincisi savaşanlar (belatores) yani fiziksel güçle ilişkili işlevi ifade eden savaşçılar ve son olarak çalışanlar (laboratores) yani üretici işlevin somut örnekleri olan köylüler ve sonradan katılan zanaatkârlardı. Sınırları ne olursa olsun, bu harita gerçekten de Avrupa kimliğinin karakteristiklerinden biri olan emeğe itibar kazandırma işlevi gördü. Bir diğeri de Avrupa'nın idealleşmiş zarif davranış düşünceleri için ilk biçimi veren saray edebiyatı ile nakledilenler de idealdi. Ama feodal ruh, esasen savaşçı oyunu ve aynı zamanda modern spora çok benzer şekilde hayli karlı bir iş olan at üstünde yapılan mızrak dövüşüydü (Goff, 2005, s. 45-46; Bell, 1863, s. 30; Boissonade, 1964, s. 150).

Feodal yapıya hâkim olan soyluluk da aynı şekilde Avrupa'nın değerler sistemine kendi onur düşüncesini miras bırakmıştır. Ancak aynı zamanda kan ayrıcalığı üzerinde de durulmuştur. XV. yüzyıl İspanya'sında yükselen bir düşünce olan kanın saflığı imgesi aracılığıyla bu kavram, ırkçılık görüntüsü altında belirli bir tarzda Avrupa'yı da perişan etmiştir.

Karolenjler döneminde bazı Alman kuralları ve Hıristiyan görüşlerle şekillenen yaşam koşulları ve aynı zamanda Roma'nın yasal ve yasa dışı olan kültürel geleneklerle şekillenen ortamı içerisinde feodal kurumlar

usta biniciler gerçek süvariler olarak savaşabiliyor ve attan düşmeden kılıç sallayabiliyor ya da ok atabiliyordu. M. S. V. yüzyılda Çinlilerin bulduğu üzengi daha sonra batıya doğru yayılmıştır. Hareketli parçası olmayan üzengi oldukça aldatıcı basitlikte bir teknoloji olmakla birlikte savaşçının at üzerinde dengede kalarak savaşmasını sağlamıştır. Zırhına mızrak takılmış bir binici momentumun kas gücünün yerine geçtiği yeni stil bir bindirilmiş şok savaşında üzengiler sayesinde yenilmesi zor bir birime dönüşmüştür. Avrupalı şövalyeler, giderek daha ağırlaşan zırhlarla ve zırhlı atlarla tankın Ortaçağ eş değerine dönüşmüş ve savaş alanındaki en güçlü birliği oluşturmuştur (Gimpel, 1996 s. 45; Stephenson, 1965 s. 40; White, 1964, s. 1-2).

ortaya çıkmıştır. Bunlar, sadece despotik kurallara, kanun ve başta Roma ve Alman imparatoru olmak pek çok Hristiyan otoritesi, kral ve halefleri arasındaki bağlantı olarak gurur, sosyal statü, zenginlik ve temelinde de toprakla ilgili olmaktadır (Kirchner, 1961, s. 157; Bonnassie, 1991 s. 2-3).

Perry Anderson (1978, s.147) da, “feodaliteyi ne emeğin ne de emek ürünlerinin meta olmadığı toprağın ve doğal ekonominin egemenliğinde bir üretim tarzı” olarak tanımlamaktadır. Ona göre, doğrudan üretici – köylü-üretim aracı ile –toprakla- özgül bir toplumsal ilişki sayesinde birleştirilmiştir.

Gerçekte feodal ekonomi tarıma dayalıydı. Gümüş para çağdaş bir değere sahipti. Para kıtlamıştı. Merkezi bir vergi sistemi ve hazine sistemi yoktu. Vergilerden elde edilen yeterli kaynak da bulunmuyordu. Hatta Şarلمان gibi güçlü bir hükümdar bile, kendi malikânelerinin gelirinden gerekli fonları elde etmede zorlanmıştı. Ve anayoldan geçiş parası almak gibi bazı geleneksel yöntemler de aramaya başlamıştı. (Kirchner, 1961, s. 160) .

Feodalite, ticaretin, piyasa ilişkilerinin, para ekonomisinin ve dolayısıyla da kent yaşamının çöktüğü bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan feodalite, manoryal örgütlenme denen bir ekonomik temele sahiptir. Bu örgütlenmenin temellerini oluşturan manor esasında bir köydür, ama köyden ibaret değildir. Bu özel bir şekilde örgütlenmiş bir köydür ve tepesinde manor lordu denen bir senyör oturur. Gerek köylü ailelerinin kendi küçük işletmelerinde elde ettikleri mahsulün bir kısmı gerekse manor topraklarının “demesne” (efendi toprağı, hassa çiftlik) diye adlandırılan bölümü üzerindeki karşılıksız çalışmaları (emek-rant) hep bu efendiye verilir (Berktaş, 1983, s. 268)

Feodalitenin özellikleri iktisadi alanda olduğu kadar siyasal ve kültürel alanda da ortaya çıkmaktadır. Ancak feodal toplumun tümel ve başat özelliğı iktisadın, siyasetin, hukukun ve kültürün olabilecek en yüksek ölçekte atomize olması ve yerelleşmesidir. Feodalitenin en belirgin özelliğı Fransızca’da ifade edilen manoir ekonomisi sistemidir. Feodaliteyi M.Ö. II. yüzyıldan başlayan sürece oturtmak mümkün olduğu gibi kurumların bedene bürünmesi açısından III-IX. yüzyıllar arasına yerleştirmek de mümkündür. Bu ikinci dönem, Roma İmparatorluğu’nun batısının çöküşüne denk geldiğinden sürekli savaşlarla geçmiştir. Özellikle IV. yüzyıldan itibaren Barbarların Roma topraklarına silahla ve barışla yerleşmeleri, sayılarının azlığı nedeniyle nüfus üzerinde olumlu bir etki yapmamıştır. İkinci Barbar istilalarının yarattığı ortamda da

Avrupa nüfusu, büyük oranda azalmıştır. Emek kıtlmıştır. İşlenebilir toprak miktarını arttırmıştır. Bu durum, feodal rantın emek-rant biçiminde şekillenmesine yol açmış ve bu da feodalitenin kendine özgü rengini oluşturmuştur. Feodal dönemde üzerinde serf olmayan toprağın herhangi bir değeri yoktur. Örfi hukukta kaçan serfin yakalanıp senyöre iadesi konusunda kesin hükümler olması bu konuya ne kadar önem verildiğinin göstergesidir. Senyörlerin hakları sayılırken, en başa “poursuite” yani kaçan serfin izlenip nerede olursa olsun geri getirilmesi, denilen örfi kurumun konulması ve bunun adeta kutsallaştırılması, feodalitenin kuruyucu unsurunun rantın bağımlı hale getirilen emek gücünden sağlanması olduğunu göstermektedir. Bu durumda feodal ekonomi, feodal siyasete yansımakta, baronlar arasında egemenlik mücadelesi özü itibariyle toprak üzerinde değil, serf üzerinde cereyan etmektedir. Bu durumda her senyör daha fazla serfe sahip olmaya çalışırken, bu durum toprak mücadelesi olarak görülmektedir. Zaman ve mekân olarak farklılaşmış üretim, sonuç olarak serflere bırakılan işlenebilir toprak miktarıyla senyöre tahsis edilmiş işlenebilir toprak modelini eşitlemektedir. Sistemdeki mantık şöyledir: Senyörün gerekli olan ürünü üretebilmesi için belli bir toprağa ve belli bir süreye ihtiyacı vardır. Bu durum, zaman ve mekân farklılığına gerekli ürün ile artık ürünün eşitlenmesine yol açmaktadır (Kılıçbay, 1995, s. 72-73)

10

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

Manor örgütlenmesi her yerde ve bütün Ortaçağ Avrupa’sında aynı özelliklere sahip olmamıştır. Örneğin genel bir eğilim olarak manor ekonomisinin kendi kendine yeterliliği hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Perry Anderson’un belirttiğine göre, “tuz, değirmen taşı ve demir aletler genelde dış kaynaklardan sağlanmıştır (Perry, 1985, s. 195).

Buna ek olarak küçük kümelenmeler halinde de olsa özgür köylülerin varlığı ve hatta manor örgütlenmesinin esaslarından en önemlisini oluşturan senyör-serf ilişkisi ile senyör-vassal ilişkisinin tüm Avrupa’da egemen olmadığı da bilinmektedir. Ayrıca feodal toplum örgütlenmesinin istikrar kazandığı XI. yüzyıldan itibaren bir yandan köylülerin piyasaya mal aktarabilecek bir düzeyde üretim yapma imkânı bulmaları diğer yandan manor düzenini kontrollerinde tutan senyörlerin piyasalarda satılan mallara talep eğilimlerinin artması manor örgütlenmesini ve bu örgütlenmeye dayanan toplumsal ilişkileri değiştirmemiştir. Bu değişim, ticaretin ve kent yaşamının yeniden canlanmasıyla sonuçlanan ve beraberinde siyasal düşünce alanında da bir dizi değişikliği getiren bir süreçtir. Modern topluma geçişin ya da ortaçağın sona erişiminin başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Ağaoğulları ve Köker, 2001, s. 181).

Perry Anderson, serfin toprağa bağımlılığının özgül bir toplumsal ilişki sayesinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Burada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. “Özgül toplumsal ilişki nedir?” Aslında feodal ilişki denen bu özgül toplumsal ilişkinin doğasını vassallık oluşturmaktadır. Merkezi iktidarın çöktüğü güvenliğin kalmadığı bir Avrupa’da toprak sahiplerinin varlıklarını korumak için köylülerin de güvenlik içinde yaşamak için adamlara ihtiyaçları vardı. Bu durum, toprak sahipleri açısından askeri bakımdan güçlenmek anlamına geliyordu. Bu ihtiyacın ürünü olarak ortaya çıkan vassallık bir adamın kutsal bir törenle bir lorda bağlılık taahhüdünde bulunması ile gerçekleşiyordu (Perry, 1985, s. 193)⁴.

Bloch’un (1965, s.186) deyiimiyle “işte karşı karşıya iki adam. Biri hizmet etmek istiyor; diğeri de şef olmayı kabul ve arzu ediyor. Birincisi ellerini kavuşturup, ikincisinin ellerinin arasına koyuyor. Gayet açık bir tabiiyet belirtisi olan bu hareketin anlamı bazen bir diz çökmeyele arttırılıyordu. Ellerini veren kimse aynı zamanda karşısındakinin adamı olduğunu belirleyen çok kısa birkaç söz ederdi. Daha sonra şef ve tabi’i ağızdan öpüşürlerdi: Anlaşma ve dostluk simgesi olarak.”⁵

⁴ Avrupa’da kontların dışında vassalların da kendi hanedanlıklarını kurmaları X. yüzyıla rastlamaktadır. Bunu kuran erkekler de farklı bir erdeme sahiplerdir. Bunlar daha az atılgan, ama çok daha temkinli sadık ve iyi danışmanlardır. Tıpkı senyör hanedanının da olduğu gibi vassal hanedanından biri de diğerlerinden farklılaşmaktadır. Ailenin sonuncu reisi olan II. Sulpice, ölçüsüzlüğünün ve utanmazlığın kurbanı olmuş ve fena şekilde cezalandırılmıştır. Kadınları fazlasıyla sevdiğinden ötürü değil de ettiği biat yeminin onu zorunlu kıldığı ödevleri bir an için unuttusundan dolayıdır. Çünkü Amboise senyörlerinin şerefi vassalite sadakatini hiçbir zaman bozmamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Dostluk konusundaki bu kararlılıkları onlara bunu karşılığında senyörün yardım ve tavsiyelerini talep etme hakkını vermektedir (Duby, 1991, s. 232).

⁵ Bu feodal anlaşma, Roma’nın son dönemlerinde görülen commendatio ilişkisinin Cermen kökenli “Gefolgschaft” ilişkisiyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Roma’nın son dönemlerinde görülen “commendatio”, genellikle özgür (köle olmayan) bir kimsenin kendinden daha güçlü ve üstün olan bir diğerinin koruması altında girmesini ifade ediyordu. Koruma altına giren ile koruyucu arasında eşitsiz bir ilişkisi olan “commendatio”, zaman içinde Cermen kökenli “Gefolgschaft” ilişkisinin özellikleriyle birleşerek dönüşmüştür. Bu dönüşüm, “commendatio” ilişkisi de yer alan iki taraf arasındaki eşitsizliğin bir ölçüde ortadan kaldırılması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Burada koruma aylına giren kişi (Vassal) ile koruma isteğini kabul eden kişi (senyör) arasındaki ilişki ilke olarak yakınlar arkadaşlar ya da akrabalar (Gefolgschaft teriminin ifade ettiği anlamda bir Germen kabile şefi ile onun yakın adamları) arasındaki bir ilişkiydi. Commendatio’da iki tarafın eşitsiz konumu üzerine inşa edilmiş olan anlaşma feodalitede tam anlamıyla eşit olmasa da aynı sosyal dünyaya ait insanlar arasında gerçekleşiyordu. Burada tipik olan nokta, anlaşmadaki iki tarafın da aynı tarzda savaşçı olmalarıydı. Bu savaşçılık hem büyük bir beceri hem de ekonomik ve fiziksel olarak yoğun güç kullanımı gerektiriyordu (Ağaoğulları ve Köker, 2001, s. 184-185).

İşlenecek alana oranla emek gücü fazlasının ortaya çıkması feodalite sisteminde çözücü etki yapmıştır. Emek gücü fazlasının varlığı serfliğe de çözücü etki yapar. Angarya serflikten değil; serflik, emek kıtlığı nedeniyle angaryadan doğmuştur. XV-XVI. yüzyıllarda ise Batı Avrupa'da serflik, nüfus fazlalığından çökmüşken Doğu Avrupa'da angarya ile serfliğin belirmesi bunun kanıtıdır. Bu durum, ikinci bir serfleştirme dönemidir.

Batı Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren hızlı ve kalıcı nüfus artışı çağın teknolojisi ele alındığında emek gücü miktarını işlenebilir toprak miktarının üzerine çıkartınca feodalite çözülmeye başlamıştır. Senyörler, bu duruma önce yeni topraklar açarak karşılık vermişler; ancak yeni topraklara serf bulabilmek için bazı tavizlerde bulunma zorunluluğu feodalitenin tasfiyesini daha da hızlandırmıştır. Emek gücünün topraktan daha fazla hale gelmesi toprağın rant kaynağı olmasına neden olmuştur. Bu da kiracılık ilişkilerini ortaya çıkarmıştır. Rant elde edemeyeceği serfleri boşuna beslemekten kaçınan senyörler, çoğu yerde serflerini azad etme yoluna giderek topraklarını artık özgür hale gelen çiftçilere kiraya vermeye başlamışlardır. Bazen ürün bazen para rant biçiminde olan bu kira zamanla sadece para biçimine dönüşme eğilimindedir. Emek ranttan ürün rant tarikiyle para ranta geçiş, kapitalizmin ayak seslerinin duyulması demektir. Aslında kapitalizmin ortaya çıkması bundan daha farklı bir hikâyedir.

Feodalizm, sosyal bir olgu olarak doğal yapısına IX. ve X. yüzyıllarda ulaşmıştır. Diğer medeniyetler tarafından ekonomik gelişim süreci içerisinde kesin bir sahne içinde yer almamıştır. Özel bir şekilde ekonomi, kişisel hizmet ve toprak yapısı içerisinde inşa edilmiş politik bir sistem olarak Batı'da şekil almıştır (Kirchner, 1961, s. 61; Bloch, 1975, s. 36).

Avrupa'daki yeni şok savaş teknolojisi, tarım devrimiyle gelen malikâne sistemiyle kolayca bir araya gelmiştir. Şövalye, Ortaçağların başlangıcında yaygın olan köylü askerin yerini almış ve şövalyelik tam zamanlı bir iş olmuştur. Geleneksel bir şövalyeyi parlak zırhlara büründürmek kapsamlı bir iş haline gelmiştir. Bir yerel lordun olanaklarını gerektirmiştir. Sistem, şövalyelerin bağlılıklarının ve silahlarının bir feodal lordun bölgesinin bir kısmının lord adına yönetilmesi ve vergilendirilmesi karşılığında güvence olarak gösterildiği gerçek feodal ilişkilere yol açmıştır. Bu gibi yerel ilişkiler, Avrupa toplumlarının Ortaçağdaki dağınık şekilleri bakımından özellikle uygundu. Su alt yapısına gerek olmayan bir ekonomiyi yönetmek için bürokratik uygarlıklardaki merkezi yönetimleriyle kıyaslandığında güçlü

bir merkezi yönetim gerekli değildi. Malikâne sistemi Avrupa ekolojisine oldukça uygundu. Şövalyeliğin ve Avrupa feodalizminin ortaya çıkışı köyler arasındaki ve onları yöneten şövalyelerle lordlar arasındaki ilişkileri de şekillendiriyordu. Şövalye-köy ilişkisi Avrupa feodalizminde köyün kilise ile lordun malikânesine borçlandığı malikâne sisteminin bir karakteristiği haline gelmiştir. Tarım devrimiyle dönüşüme uğrayan köyler yerel düzeyde koruma sağlayan vergi alan ve adalet dağıtan şövalye gruplarını destekleyecek ürün fazlasını artık üretebiliyordu (McClellan ve Dorn, 2006, s. 210).

Bu teknik devrim, tarım yaşamında tam bir yenilenişe yol açar. Önce, bütün işletmelerde, ürün çok daha önem kazanmıştır. Senyörün kendine ayırdığı bölümde işlenmeye elverişli toprakları sürüp ekebilmek için, angaryaya koşacağı o kadar fazla insana gereksinmesi kalmamıştır, birkaç kişi ona yetmektedir. Öyle olunca da geri kalanı çağırılmaz ve onlarla anlaşarak angarya hizmeti yerine, para ya da tarım ürünü ister. Böylece, senyörlük topraklarında angaryalardan çoğu gitgide kaybolur. Teknik gelişmelerin doğrudan etkisi olarak, eski çalışma edimlerinin ödentilere dönüşmesi, toprak sahibine ek iki kaynak sağlamış olur. Ürün olarak ödenenler, evinin geçimini sağladığından, kendine ayırdığı toprağı (reserve) azaltır, bir bölümünü kiralar ve kesenekçilerinin sayısını, giderek kârını çoğaltır para olarak ödenenler ise, ona daha çok satın alma olanağını verir. Böylece senyör, toprağına çok daha az sıklıkla bağlıdır; rantlar, gelirleri arasında gitgide büyük yer tutar ve malikâne dışarıya açılmaya başlar. Emeğin veriminin artması ve angaryaların azalışı köylünün kendi işlettiği toprakta (manse) daha bol ürün elde etmesine yol açar. Gerçi, ürünün bir bölümü yine senyöre gidecektir ya da eski emek hizmetlerinin yerine geçen harçları ödeme ya da senyörün yeni isteklerini karşılayacaktır. Öyle de olsa, geriye kalan, köylü ailelerin daha iyi beslenmesine yol açmıştır. Yukarı Ortaçağ'ın süreğen derdi olan eksik beslenmeye çare bulunmuştur. 1000 yılından sonra, kıtlıklar gitgide seyrekleşir ve sonunda kaybolur bunun yanı sıra, nüfus, düzenli olarak artmaya başlar. Nüfus artışı, öteki teknik yeniliklerle birleşerek, bir büyük harekete yol açar: Bu, tarıma toprak kazandırmaktır. Avrupa, 950 ve 1100 yılları arası, bu uğraşla çalkalanmıştır (Tanilli, 2001, s. 247-248; Anderson, 1965, s. 143-146).

Feodal arazilerin babadan oğula ilk geçmesi geleneği nedeniyle toprağı olmayan şövalyelerin sayısı artmış ve sonunda Avrupa'nın barındıramayacağı sayıda şövalye ortaya çıkmıştır. Bunun bir sonucu olarak hepimizin bildiği gibi, Avrupa'da ilk genişleme dalgası Haçlılarla ortaya çıkmıştır. İlk Haçlı seferini 1096 yılında Papa II. Urbanus

başlatmıştır. Böyle özel amaçlı ve kuralsız seferler, Avrupa'nın dışına 200 yıl boyunca yapılmış, yedinci ve sonuncu Haçlı seferi 1270'de başlamıştır. Avrupalı istilacıların, teknolojik bakımdan kendi eşdeğerleri ve kültürel bakımdan kendilerinden üstün uygarlıklarla karşılaştıkları için pek de şanslı oldukları söylenemez (Ashtor, 2008, s. 490).

Ana hatları bu olan feodal sistem, Avrupa'da hızla yayılmıştır. Gelecek yüzyılların güçlü merkezi devletlerinin de çıkış noktası bu olmuştur. 987 yılında Fransa'daki lordlar aralarında bir kral seçerek onun vassalları oldular. Bunu izleyen 200 yıl içinde Fransa kralları fazla yetkiye sahip olamadılar ama kurulan bu krallığın ardılları Büyük Fransız Devrimine kadar tam olarak sekiz yüz yıl hem de yetkileri artarak iktidarda kaldılar. Almanya'daki vassallar 911 yılında bir kral seçtiler. Ve bu kral 962 yılında imparator olarak taç giydi. Böylece Ortaya Avrupa'nın güçlü devleti Kutsal Roma İmparatorluğu çıkmıştır. İngiltere'de ise kral seçimle gelmemiştir. Ada, 1066 yılında Normandiya Dükü William tarafından fethedilmiştir. Normanlar İngiltere'de merkezi ve etkili bir feodalizm kurdular. Sonuç olarak İngiltere'de başlangıçtan beri kral önemli yetkilere sahip oldu ve adadakinden daha çok güvenlik ve toplumsal barış sağlanmış oldu. Böylece güçlü bir monarşi sayesinde özerk İngiliz kurumları çok seyrek bozulan bir düzen içinde gelişme olanağına kavuştular. İngiliz anayasal kurumlarının Avrupa'da pek görülmeyen ve feodalizmle başlayan evrimsel gelişme çizgisi, Adanın bu özelliğinden kaynaklanmaktadır (Sander, 2009, s. 74; Lerner, Meacham ve Burns, 2004, s. 301).

Bütün bu gelişim süreciyle birlikte feodalitenin Avrupa'ya farklı bir bakış açısı getirdiğini, dezavantajlarının yanı sıra, ileriki dönemlerde pek çok gelişmeye neden olduğunu unutmamak gerekir.

Sonuç

Feodalizmin bizim açımızdan en önemli özelliği lord ile vassal arasındaki karşılık esasına dayanmaktadır. Feodalizmde hiç kimse tam anlamıyla hükümran değildi. Kral ile halk ve lord ile vassal bir cins mukavele ile birbirlerine bağlıydılar. Bu antlaşmaya aykırı hareket edilirse karşılıklı hak ve görevler sona ermektedir. Bu durum sık sık karışıklıklara siyasal istikrarsızlıklara ve hatta savaflara yol açmışsa da gelecek çağların anayasal hükümet anlayışı işte feodalizmin bu antlaşmaya dayanan niteliğinden ortaya çıkacaktır. Feodalizm sözcüğü Batı ve Kuzey Avrupa dışındaki yerlerde ortaya çıkan benzer kurumlar için kullanılırsa da bu pek de doğru olmaz.

Eski Çin'deki toprak rejiminin köylünün korunma karşılığında lordun toprakları üzerinde çalışmasına dayandığı kesinlikle doğrudur. Ama zamanla soylu lordların yerini bir tip hükümet memurları almış ve Avrupa feodalizmindeki mukavele ilişkisi Asya rejimlerinde gerçekleşmemiştir. Asya'nın öteki uygarlıklarında da durum hemen hemen aynıdır. İşte, Batı ve Doğu feodalizmleri arasındaki asıl fark burada ortaya çıkıyor. Konuyu biraz daha açmak gerekirse Avrupa'daki toprak sahibi olan lord, Doğu'daki toprak sahibinin aksine hemen hemen önemli bir kişi haline gelip kralla karşılıklı hak ve görevlere sahip olurken Doğu'daki karşıtı her an yerinden atılabilecek bir cins devlet memurunun ötesinde toplumsal ve siyasal bir statüye erişmemiştir.

Feodalitenin yaygın olduğu Avrupa, belki de feodal Doğu'dan ve özellikle dönemin Çin ve Hindistan'ından daha yoksuldu, daha az yaratıcıydı ve büyük ordulara sahip değildi. Ancak artık sistemin tümü göçebelikten kurtulmuştu. Artık Avrupa çeşitli hakları bulunan sorumluluk ve dolayısıyla yetki sahibi olan yani kendi kendinin efendisi soyluların, din adamlarının, tüccarlarının ve köylülerinin oluşturdukları yerleşik topluluklar Avrupası haline gelmişti.

Bu durumun da kendine göre birtakım avantajları olmuştur. Her bölgenin bu şekilde özgür bir bitki gibi büyüme olanağı bulmasıyla birlikte, bu yerler güçlü bir kişilik olarak bilinçli birimler halinde ve ülkesiyle bağımsızlığını savunmaya hazır bir hale gelmiştir.

Aslında Avrupa köylüsü açısından bakıldığında örneğin, Avrupa'nın X. yüzyıldan ve ya daha erken bir zamandaki ekonomik uyanışı sırasında daha iyi bir durum göze çarpmaktadır. Bu dönemde tarımsal üretim, Almanya'dan Polonya'ya kadar olan ve üçlü ekim yönteminin uygulandığı Kuzeyin yeni ülkelerinde olduğu kadar, ikili ekimin kural olarak kaldığı güney bölgelerinde de olmak üzere her yerde artmaktadır. Bu üretim artışı daha önce de bahsettiğimiz gibi nüfus artışına ve kentlerin büyümelerine bağlıdır. Kentlerin büyümesi esaslı bir koşul olmuştur, ama kentler de tarımsal gelişmeden yararlanmışlardır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Avrupa'nın büyük toprak sahipleri, merkezi otoriteye karşı birer direnme odağı haline gelirken, Rusya da dâhil Doğu'da merkezi otorite bunlara kendine bağlı birer hükümet uzantısı gözüyle bakmayı devam ettirmiştir. Bu kısmi özgürlük ve kendi kendine özgürlük ve kendi kendine yönetim, Avrupa'ya dünya üstünlüğünü sağlayacak olan Rönesans'ın doğmasında da etkili olmuştur.

Kaynakça

- Anderson, P. (1978). *Passages from antiquity to feudalism, verso*. Londra.
- Anderson, J. E. (1965). *Land and work in medieval Europe*. Londra.
- Ashtor, E.(2008). *Geç ortaçağlarda teknoloji ve endüstriyel ilerleme faktörleri* (A.Bakır-P.Ülgen, Çev.). Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler. (Cilt II). Ankara.
- Aydoğan, M. (2006). *Batı ve doğu uygarlıkları*. İzmir: Umay.
- Bell, A. (1863). *A history of feodalism*. Londra.
- Berktaş, H. (1983). *Kabileden feodalizme*. İstanbul: Kaynak.
- Bloch, M. (1995). *Feodal toplum* (M.A. Kılıçbay, Çev). Ankara: Gece.
- Bloch, M. (1975). *Slavery and serfdom in the middle ages*. (W. R. Beer, Çev.) Londra: California.
- Boissonade, P. (1964). *Life and work in medieval Europe* (E. Power, Çev.) New York: Harper and Row.
- Bonnassie, P. (1991). *From slavery to feudalism in south-western Europe* (J.Birrell, Çev.). New York: Cambridge University.
- Duby, G.(1991). *Şövalye, kadın ve rahip-feodal Fransa'da evlilik* (M. A. Kılıçbay Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gimpel, J. (1996). *Ortaçağda endüstri devrimi* (N. Özüaydın Çev.). Ankara: Tübitak.
- Goff, J. (2005). *Ortaçağda batı Avrupa* (N. Uluç, Çev.) Doğu-Batı Dergisi. 33, 39-68. Ankara
- Heaton, H. (1985). *Avrupa İktisat Tarihi* (M. A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş, Çev.) İstanbul: Teori.
- Herbert, S. (1920). *The Fall of feudalism in france*. New York: Frederick A. Stokes Company.
- McClellan, J. E. ve Dorn H. (2006). *Dünya tarihinde bilim ve teknoloji* (H. Yalçın Çev.). Ankara: Arkadaş.
- Kılıçbay, M. A. (2005). *Ortaçağın orta malı olmadığına dair*. Doğu-Batı Dergisi. 33, 69-79. Ankara
- Kirchner, W. (1961). *Western civilization to 1500*, America: Barnes&noble.
- Ağaoğulları M. A. ve Köker L. (2001). *İmparatorluktan Tanrı devletine*. Ankara: İmge.
- Perry, M. (1985). *Western civilization, ideas, politics and society*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Pirenne, H. (2000). *Ortaçağ Kentleri* (Ş. Karadeniz, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Pirenne, J. (t.y.) *Büyük dünya tarihi* (N. Önel, B Cankat ve R. Özbek, Çev.) İstanbul: Meydan.
- Poggi, G. (1978). *The development of the modern state. A sociological introduction*. Londra: Hutchinson University Library.
- Lerner R.E., Meacham S. Ve Burns E.M.(2004). *Western civilization*. Londra: Norton.
- Sander, O. (2009). *İlkçağlardan 1918'e siyasi tarih*. Ankara: İmge.

- Seignobos, C.(1960). *Avrupa milletlerinin mukayeseli tarihi* (Samih T. Çev.)
İstanbul: Varlık.
- Stephenson, C. (1965). *Medieval feudalism*. New York: Cornell University.
- Tanilli, S. (2001). *Yüzyılların gerçeği ve mirası*. İstanbul: Adam.
- White, L. (1964). *Medieval technology and social change*. New York: Oxford University.

